

S. Maria Loyola Opiela¹

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID: 0000-0002-0077-8985

INTEGRALNY ROZWÓJ I WYCHOWANIE DZIECKA W PEDAGOGII KATOLICKIEJ

INTEGRAL DEVELOPMENT AND EDUCATION OF THE CHILD IN CATHOLIC PEDAGOGY

ABSTRACT:

Integralny rozwój i wychowanie osoby stanowią istotę zarówno teoretycznej refleksji, jak i praktyki pedagogicznej w edukacji katolickiej. Podejmowane we wszystkich obszarach rozwoju dziecka od wczesnych lat służą kształtowaniu fundamentu dla całego jego życia i doskonalenia osobowego. W czasie dynamicznych przemian społeczno-kulturowych, trudnych wydarzeń i postępującej sekularyzacji konieczne jest doskonalenie praktyki wczesnego wychowania. W harmonijnym wspieraniu całościowego rozwoju dziecka i jego ukierunkowaniu zgodnie z wrodzonym potencjałem i możliwościami bardzo ważne jest uwzględnienie wychowania religijnego i moralnego z wykorzystaniem liturgii i jej inicjacyjnego wymiaru. Jest to możliwe dzięki

The integral development and education of the person is at the heart of both theoretical reflection and pedagogical practice in Catholic education. Undertaken in all areas of the child's development from an early age, it serves to form the foundation for the child's entire life and personal perfection. At a time of dynamic socio-cultural changes and challenging events, increasing secularisation, it becomes necessary to improve the practice of early childhood education. In the harmonious promotion of the holistic development of the child and its orientation according to its innate potential and possibilities, it is very important to take into account religious and moral education using the liturgy and its initiatory dimension. This is possible by supporting the fa

¹ S. dr hab. Maria Loyola Opiela, prof. KUL jest zatrudniona w Instytucie Pedagogiki na Wydziale Nauk Społecznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Studiowała pedagogikę w Lublinie na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, gdzie następnie uzyskała stopień doktora nauk społecznych w zakresie socjologii. Stopień doktora habilitowanego nauk społecznych w zakresie pedagogiki uzyskała na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jej dorobek dotyczy pedagogiki i jej dyscyplin, zwłaszcza pedagogiki przedszkolnej i opiekuńczej, pedagogiki rodziny, historii myśli pedagogicznej. Jest siostrą zakonną (imię zakonne: Loyola) ze Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Bogarodzicy Dziewicy Niepokalanie Poczętej (z Dębicy).

wsparciu rodziny przez korzystanie z podstaw teoretycznych katolickiej pedagogii przedszkolnej, opartej na uniwersalnych wartościach i prawidłowościach rozwoju dziecka.

mily through the use of theoretical foundations and a Catholic preschool pedagogy based on universal values and regularities of child development.

Słowa kluczowe: dziecko, integralny rozwój i wychowanie, inicjacja liturgiczna, pedagogia katolicka

Keywords: child, integral development and education, liturgical initiation, catholic pedagogy

WSTĘP

Refleksja nad potrzebą i możliwościami optymalnego rozwoju dziecka w wieku przedszkolnym współcześnie prowadzi do pytania o możliwości katolickiej pedagogii realizowanej w rodzinie i przedszkolu jako najważniejszych środowiskach wychowania. Ważne jest tworzenie kontekstu, w którym dokonuje się rozwój dziecka w wymiarze cielesno-duchowym i wprowadzanie go w pełne uczestnictwo w relacjach osobowych przez wychowanie, czyli wypełnianie treściami relacji wiążących wspólnotę osób.

Artykuł podejmuje zatem problematykę integralnego rozwoju i wychowania dziecka realizowanych w pedagogii katolickiej ujmowanej jako proces wzajemnych relacji i działań kierowanych do dzieci od urodzenia do rozpoczęcia nauki szkolnej. Opisuje, czym charakteryzuje się ten proces w pedagogii katolickiej, jego możliwości, wartość i skuteczność harmonijnego wspierania całościowego rozwoju dziecka i jego ukierunkowanie zgodnie z wrodzonym potencjałem i możliwościami. Wskazuje na wartość moralnego i religijnego wychowania dziecka dla jego integralnego rozwoju i wykorzystania inicjacyjnego wymiaru liturgii w pełnym doskonaleniu osobowym.

Mimo sekularyzacji i dechrystianizacji w kontekście trudnych sytuacji bardzo konkretnie wybrzmiewa przekonanie o znaczeniu edukacji katolickiej. Służy ona przygotowaniu dziecka, by jako człowiek dorosły było zdolne w sposób twórczy wchodzić w relacje z Bogiem i ludźmi, rozwijając się ustawicznie i dążąc do osiągnięcia celu swego życia w doskonaleniu osobowym. To prowadzi do podjęcia w przyszłości właściwych ról życiowych, obowiązków związanych z nauką, pracą, życiem w rodzinie, społeczeństwie i twórczego przekształcania rzeczywistości.

PODSTAWY INTEGRALNEGO ROZWOJU I WYCHOWANIA CZŁOWIEKA W PEDAGOGII KATOLICKIEJ

Dla pedagogów zaangażowanych zarówno teoretycznie, jak i praktycznie w wychowanie oczywista jest prawda, że to, jak jest ono realizowane w pierwszych latach życia dziecka, decyduje o jego samodzielności, gotowości do podjęcia na-

uki w szkole oraz późniejszej jego edukacji, pracy i funkcjonowaniu jako człowieka dorosłego. Ważne jest, by na drodze integralnego wychowania dokonywał się proces integralnego rozwoju człowieka. Pojęcie „integralny”, rozumiane jako „całościowy”, obejmuje wszystkie aspekty poszczególnych obszarów rozwoju i etapów życia człowieka, przy czym najważniejsze jest właściwe podejście do budowania fundamentu, co dokonuje się w okresie wczesnego wychowania.

Rozwój i wychowanie człowieka w nauczaniu i praktyce edukacyjnej Kościoła zawsze były pojmowane w sensie integralnym. Przy czym pojęcie „integralny” zawiera w sobie nie tylko znaczenie „całościowy”, ale i „tworzący całość”². „Wychowanie przedszkolne jest jakby zakładaniem fundamentu, na którym będzie budowany gmach ludzkiego osobowego życia. Stąd tak ważne jest właściwe rozumienie człowieka, który nie tyle jest przedmiotem, ile podmiotem wychowania”³.

Podstawą i punktem wyjścia dla realizacji integralnego wychowania jest adekwatna antropologia. „Koncepcja człowieka, stająca się «warsztatem pracy» pedagoga musi być zgodna z rzeczywistością, z bytową zawartością człowieka, z tym właśnie, kim on jest. Zgodne z prawdą rozeznanie, kim jest człowiek, ma doniosłe znaczenie pedagogiczne. Pozwala ono nawiązać relację wychowawczą, która będzie opierała się na realnym, a nie wyimaginowanym dobru człowieka, zgodnym z prawdą o nim. Wydaje się, że «nieszczęście» współczesnego wychowania polega właśnie na tym, że kieruje się je do wyimaginowanego człowieka i na – niezgodne z jego rozumną naturą – potrzeby i działania. Prowadzi to do kryzysu wychowania i chaosu w edukacji”⁴.

Zgodnie z przyjętą personalistyczną antropologią – człowieka jako osobę traktuje się w sposób całościowy i realistyczny, uwzględniając wewnętrzne i zewnętrzne uwarunkowania jego rozwoju. Osoba jako nierozdzielna całość cielesno-duchowa zmierza do pełnej dojrzałości. Jej osiągnięcie możliwe jest, gdy dokonuje się w jednoczesnym spełnieniu warunków zapewniających całościowe ujmowanie rzeczywistości osoby ludzkiej, jej relacji, postaw, działań, wewnętrznych i zewnętrznych uwarunkowań procesu jej rozwoju i edukacji na każdym jej etapie. Szczególnie ważne jest to na etapie wczesnej edukacji, kiedy żaden szczegół dotyczący rozwoju małego dziecka i żadne odpowiadające mu działanie wychowawcze nie są bez znaczenia dla całego jego życia⁵.

² Por. Z. Grocholewski, *Integralne wychowanie według bł. Edmunda Bojanowskiego*, w: *Służyć i wychowywać do miłości*, red. M.L. Opiela, A. Smagacz, S. Wilk, Lublin 2009, s. 19.

³ A. Maryniarczyk, *Antropologiczne podstawy wychowania w przedszkolu katolickim. Kogo, dlaczego, w jakim celu wychowywać?*, w: *Katolickie wychowanie dziecka*, red. A. Kiciński, M.L. Opiela, Lublin 2016, s. 11. s. 11-23.

⁴ M. Krasnodębski, *Antropologiczne podstawy pedagogiki integralnej*, w: *Wychowanie integralne w edukacji katolickiej. Idee – twórcy – instytucje*, red. M.L. Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, Lublin 2014, s. 23-24.

⁵ Zob. M.L. Opiela, *Integralna pedagogika przedszkolna w systemie wychowania Edmunda Bojanowskiego. Kontynuacja i zmiana*, Lublin 2013, s. 232-251.

Badacze wskazują, że „zadaniem wychowania jest wspieranie dziecka w dążeniu do wartości podstawowych – Prawdy, Dobra i Piękna. Człowiek potrzebuje rozwoju płaszczyzny duchowej, swej osobowości, gdyż człowiek jest bytem biopsychoduchowym i nie da się rozdzielić tych sfer w praktyce wychowawczej, jak podkreślał R. Guardini [*Bóg daleki, Bóg bliski*, tłum. J. Koźbiał, Poznań 1991], ponieważ się wzajemnie przenikają. D. Hildebrand [*Serce. Rozważania o uczuciowości ludzkiej i uczuciowości Boga-Człowieka*, tłum. J. Koźbiał, Poznań 1985] wielokrotnie stwierdzał, że człowiek nie jest tylko ciałem, lecz także duchem – składa się z ciała i duszy nieśmiertelnej. Jest istotą żywą, tkwiącą w świecie immanentnym, lecz także osobą duchową przekraczającą świat natury. Struktura cielesno-duchowa człowieka wpływa na sposób przeżywania przez niego uczuć cielesnych”⁶. Wskazuje się więc, że „dopiero rozumienie rozwoju integralnego jako rozwoju jedności scalanej określoną ideą, najważniejszym kierunkiem i celem wynikającym z przyjętej antropologii, pozwala zrozumieć, co w danej koncepcji rozwoju integralnego decyduje o jego przebiegu i efektach. Pozwala świadomie kształtować sferę duchową, która oddziałując na pozostałe sfery i stopniowo coraz mocniej wpływając na ich rozwój, wyznacza sens życia, kierunek rozwoju osobistego, uznawaną hierarchię wartości”⁷.

Chodzi zatem o koncepcję osoby i dzieciństwa jako fakt odkryty w realistycznym nurcie filozofii i przyjęty z Objawienia, a nie jako ideę konstruowaną społecznie czy kulturowo. Koncepcja człowieka jako osoby zawarta jest w antropologii chrześcijańskiej, z której wynika jego podmiotowy wymiar. Takie podejście prowadzi również do działań edukacyjnych – skutecznych i wspierających integralny rozwój dziecka. Podstawą ich jest norma personalistyczna jako naczelna zasada etyczna, według której osobę każdego człowieka należy traktować jako podmiot i cel, nigdy jako przedmiot, a właściwe odniesienie do niej stanowi miłość. Dziecko więc od pierwszych chwil swego życia powinno być z miłości i w miłości prowadzone do miłości i osiągnięcia pełnej dojrzałości ludzkiej i chrześcijańskiej⁸.

Przykładem realizacji tych założeń jest wychowanie integralne w ujęciu bł. Edmunda Bojanowskiego jako wychowanie chrześcijańskie realizowane w pedagogii katolickiej. Posiada ono tylko wtedy charakter integralny, jeśli obejmuje łącznie wszystkie wymiary życia, rozwoju, relacji i działania osoby ludzkiej i w leżącej u podstaw koncepcji człowieka respektuje wszystkie sfery – począwszy od fizycznej, poprzez psychiczną, umysłową, społeczną, kulturową po duchową (religijną). W tym dynamicznym, harmonijnym procesie wychowania osobowego następuje interpretowanie, rozumienie i wspomaganie rozwoju oraz

⁶ N.M. Ruman, *religijne dziecko*, http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/Wychowanie_religijne_dziecka [dostęp: 17.12. Wychowanie 2022].

⁷ K. Olbrycht, *O pedagogicznych konsekwencjach rozumienia rozwoju integralnego*, „Fides et Ratio” 34 (2018) nr 2, s. 26.

⁸ Zob. M.L. Opiela, *Znaczenie wczesnej edukacji w integralnym rozwoju i wychowaniu osoby – wymiar indywidualny i wspólnotowy*, w: *Nieoceniona wartość osoby. 25 lat Wspólnoty Wiara i Światło w Bochni*, red. A. Jasnos, M.L. Opiela, Lublin 2018, s. 117.

porządkowanie natury i kultury ludzkiej w świetle wiary⁹. To wymaga całościowego ujmowania osoby ludzkiej we wszystkich wskazanych wymiarach jej rozwoju oraz całościowego ujmowania życia człowieka:

1. od wczesnego dzieciństwa na wieczność,
2. w wymiarze doczesnym i nadprzyrodzonym,
3. w harmonii natury (pory roku), religii (rok liturgiczny) i historii (rok kalendarzowy).

W tym kontekście rozumienie wychowania integralnego zyskuje, oprócz filozoficznego, wymiar pogłębiony o aspekt teologiczny i zostaje ujęte w prawie¹⁰. „Powinno ono objąć pełną formację osoby ludzkiej, zarówno w odniesieniu do celu ostatecznego, jak i w odniesieniu do dobra wspólnego społeczności. Dlatego dzieci i młodzież powinny być tak wychowywane, żeby mogły harmonijnie rozwijać swoje przymioty fizyczne, moralne oraz intelektualne, zdobywać coraz doskonalszy zmysł odpowiedzialności, właściwie korzystać z wolności i przygotowywać się do czynnego udziału w życiu społecznym”¹¹. Rodzice mają obowiązek „troszczenia się [...] o wychowanie potomstwa zarówno fizyczne, społeczne i kulturowe, jak i moralne oraz religijne”¹².

W koncepcji bł. E. Bojanowskiego integralność wychowania osoby wspierającego jej integralny rozwój przejawia się w:

1. całościowym ujmowaniu rzeczywistości osoby ludzkiej we wszystkich obszarach jej rozwoju:
 - ◆ fizycznym,
 - ◆ emocjonalnym,
 - ◆ umysłowym,
 - ◆ społecznym,
 - ◆ kulturowym,
 - ◆ moralnym,
 - ◆ religijnym;
2. uwzględnianiu wszystkich wymiarów relacji osoby:
 - 1) indywidualnych:
 - ◆ do samego siebie,
 - ◆ do drugiego człowieka,
 - ◆ do Boga;
 - 2) wspólnotowych:
 - ◆ do rodziny,

⁹ Zob. Tenże, *Wychowanie integralne w rozwoju i w życiu człowieka w koncepcji bł. Edmunda Bojanowskiego*, w: *Wychowanie integralne w teorii i w praktyce pedagogicznej*, red. D. Bis, M.L. Opiela, Lublin 2013, s. 142.

¹⁰ Zob. M.L. Opiela, *Znaczenie liturgii w procesie integralnego rozwoju człowieka. Liturgika a pedagogika*, w: *Liturgia w relacji do nauk pozateologicznych*, red. W. Pałęcki, A. Megger, Lublin 2020 (Studia Liturgiczne 16), s. 19.

¹¹ *Kodeks prawa kanonicznego* (przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu), Poznań 2008, kan. 795.

¹² Tamże, kan. 1136.

- ◆ do narodu,
 - ◆ do Kościoła;
- 3) społecznych:
- ◆ do środowiska lokalnego,
 - ◆ do Ojczyzny,
 - ◆ do ludzkości;
3. stosunku osoby do świata:
- a. natury – dzieła stworzonego przez Boga,
 - b. kultury – całokształtu duchowego i materialnego dorobku społeczeństwa,
 - c. historii – dziejów człowieka, ludzkości i społeczeństw (historia zbawienia, naturalna, powszechna);
4. komplementarności ludzkich działań:
- a. dla własnego zbawienia,
 - b. dla dobra innych,
 - c. dla dobra wspólnego;
5. uwarunkowań zewnętrznych w wymiarze:
- a. wspólnot wychowujących – rodzina, rówieśnicy, nauczyciele, naród, Kościół,
 - b. czasu – dzień, tydzień, rok, pory roku, okresy roku liturgicznego, wydarzenia i uroczystości historyczne,
 - c. miejsca – środowisko naturalne i instytucje – ziemia, przyroda i dom rodzinny, przedszkole/szkoła, miejsce pracy, państwo itp.¹³.

Całościowe ujmowanie tych wszystkich wymiarów integralnego wychowania pozwala na wspomaganie i ukierunkowanie integralnego rozwoju dzieci, w tym dzieci z niepełnosprawnością, zgodnie z ich wrodzonym potencjałem i możliwościami rozwojowymi oraz przygotowanie do podjęcia nauki w szkole i dalszego rozwoju. Dokonuje się przez rozwijanie procesów poznawczych, poszerzanie zasobu wiedzy i umiejętności w toku poznawania otoczenia społecznego, kulturowego, przyrodniczego i technicznego, rozwijanie wrażliwości estetycznej w kontakcie z otoczeniem, przyrodą i sztuką oraz wyobraźni i ekspresji plastycznej i muzycznej.

We wczesnym wychowaniu, które jest budowaniem fundamentów dla całego przyszłego rozwoju osoby, szczególnej wagi nabiera respektowanie podstawowych praw życia determinujących rozwój ducha, ciała i umysłu, uczuć i emocji, woli i dążeń, coraz wyższych form działania, które prowadzą do lepszej równowagi między człowiekiem a otaczającym światem¹⁴.

Myślenie o rozwoju człowieka jako o rozwoju integralnym odpowiada wynikom najnowszych badań podejmowanych na gruncie nauk o człowieku. Działania pedagogiczne [...] oparte na aktualnej wiedzy i uwzględniające wszystkie zasadnicze sfery rozwoju są wyrazem troski o to, by żadna z tych sfer nie została pominięta,

¹³ Zob. M.L. Opiela, *Integralna pedagogika przedszkolna...*, s. 103.

¹⁴ Zob. tamże, s. 308.

zlekceważona, zaniedbana. Starania te dotyczą głównie odkrywania i uruchamiania potencjału człowieka, jego wielorakich cech i możliwości. Warto jednak zauważyć, że dopiero rozumienie rozwoju integralnego jako rozwoju jedności scalanej określoną ideą, najważniejszym kierunkiem i celem wynikającym z przyjętej antropologii, pozwala zrozumieć, co w danej koncepcji rozwoju integralnego decyduje o jego przebiegu i efektach. Pozwala świadomie kształtować sferę duchową, która oddziałując na pozostałe sfery i stopniowo coraz mocniej wpływając na ich rozwój, wyznacza sens życia, kierunek rozwoju osobistego, uznawaną hierarchię wartości¹⁵.

Katolicka tradycja wychowawcza oparta na antropologii chrześcijańskiej kładzie silny nacisk na centralne miejsce osoby ludzkiej w procesie wychowawczym. Celem właściwie pojmowanej pedagogii jest zatem harmonijne wspieranie całościowego rozwoju dziecka i jego ukierunkowanie zgodnie z wrodzonym potencjałem i możliwościami. Dziecko właściwie prowadzone i wspierane przez dorosłych potrafi przekraczać własne możliwości, przystosowywać się do otaczającego świata i twórczo go kształtować oraz otwierać się na nieustanny integralny rozwój dzięki wychowaniu i formacji. Cel integralnego wychowania przekraczający wymiar doczesny daje możliwość i gwarancję szlachetnej realizacji z szacunkiem dla godności osoby, celów pośrednich.

WARTOŚĆ MORALNEGO I RELIGIJNEGO WYCHOWANIA DZIECKA DLA JEGO INTEGRALNEGO ROZWOJU

W pedagogice i pedagogii katolickiej ujęcie człowieka jako osoby wskazuje na konieczność jej integralnego wychowania. Harmonijna realizacja tego procesu ma miejsce jedynie przy jednoczesnym wspieraniu całościowego rozwoju, obejmującego obszar fizyczny, emocjonalny, umysłowy, społeczny, kulturowy, moralny i religijny. „Dążenie do jedności i całościowego widzenia człowieka jako osoby zakłada uznanie duchowości za wymiar najwyższy. To ostatecznie ten wymiar, choć zależny od poziomu rozwoju psychicznego, wpływa decydująco na kształtowanie się pozostałych, ukierunkowując i z wiekiem coraz silniej warunkując świadomą aktywność prorozwojową człowieka¹⁶.”

W wielu koncepcjach i programach wczesnego wychowania pomijany jest obszar moralny i religijny. Natomiast dla integralnego wychowania i rozwoju osoby konieczne jest, by wszystkie jego obszary wzajemnie się uzupełniały, stwarzając dziecku warunki do stawania się osobą coraz bardziej myślącą, odpowiedzialną za siebie i za innych, szanującą godność swoją i innych, niezależną w swoich sądach, przestrzegającą norm społecznych i zdolną nawiązywać dobre relacje z innymi ludźmi. „Kształtowanie się świadomości moralnej dziecka wiąże się bardzo ściśle z poczuciem obecności Boga w jego życiu, zwłaszcza gdy chodzi o kształtowanie się sumienia¹⁷.”

¹⁵ K. Olbrycht, *O pedagogicznych konsekwencjach...*, s. 26.

¹⁶ Tamże, s. 17.

¹⁷ M. Wolicki, *Rozwój i wychowanie dziecka w wieku przedszkolnym*, „Łódzkie Studia

Kształtowanie moralności dziecka wiąże się z rozwijaniem i umacnianiem wiary poprzez wprowadzanie go w świat symboli i wartości religijnych. Proces ten dokonuje się przez identyfikację dziecka z rodzicami i wychowawcami, których postępowanie naśladuje i zachodzi internalizacja nakazów, zakazów, norm i wzorców¹⁸. „Należy tu jeszcze podkreślić, na co zwracają uwagę szczególnie psychologowie religii, że okres przedszkolny jest najbardziej metafizycznym okresem w życiu człowieka, tzn. dziecko w tym czasie jest najbardziej wrażliwe na sprawy nadprzyrodzone, na sprawy dotyczące Boga i życia nadprzyrodzonego, najbardziej chłonne prawd religijnych i reguł moralnych, dlatego też ten okres winien być dobrze wykorzystany w celu zaznajomienia dziecka z pierwszymi prawdami religijnymi i normami moralnymi, gdyż prawdy te zapadają wówczas najgłębiej w duszę dziecka”¹⁹.

Bardzo ważnym uzasadnieniem konieczności podejmowania działań wychowawczych wspierających rozwój religijny osoby od wczesnego dzieciństwa jest fakt, iż „zjawisko religijności nie występuje poza życiem podmiotowo-osobowym i jest właściwe tylko dla ludzkiej egzystencji. Wyrasta ono z podstawowej dyspozycji człowieka i jest przez wielu badaczy traktowane jako wpisane w jego naturę – *homo est naturaliter religiosus*”²⁰. Należy zatem optymalnie wykorzystać zarówno dorobek naukowy, jak i wskazania wychowawcze Kościoła, by harmonijnie wspierać integralny rozwój i wychowanie dziecka, uwzględniając potrzeby i możliwości rozwojowe wpisane w jego naturę, aby było ono zdolne jako człowiek dorosły w sposób twórczy wchodzić w relacje z Bogiem i ludźmi, rozwijając się ustawicznie i dążąc do osiągnięcia celu swego życia w doskonaleniu osobowym.

„Każdy kolejny etap rozwoju moralnego daje nam lepsze możliwości do oceny i zachowania moralnego, co ma związek z coraz bogatszą wiedzą o świecie, innych ludziach i o sobie samym, wynikającą z ogólnego rozwoju poznawczego, społecznego i emocjonalnego”²¹. Naturalne właściwości umysłu i szczególne wrażliwość dzieci na świat duchowy sprzyjają poznawaniu i nabywaniu wiedzy religijnej, co opiera się na zaufaniu do osoby dorosłej. Natomiast brak możliwości zdobywania wiedzy o Bogu w dzieciństwie jest poważną stratą dla dalszego rozwoju²².

Wiele ważnych dla pedagogiki i pedagogii katolickiej stanowisk jest prezentowanych przez filozofów, teologów, psychologów, socjologów, co znalazło wyraz w *Encyklopedii dzieciństwa*. N. Ruman wskazuje na wynikające z nich uzasadnienie, iż wychowanie religijne nie może być oderwane od wychowania kształtującego osobowość dzieci: „Uważają, że religia: jest niezbędna dla normalnego życia człowieka (E. Durkheim), pozwala utrzymać stan równowagi nie tylko po-

Teologiczne” 17 (2008), s. 422.

¹⁸ Zob. M.L. Opiela, *Integralna pedagogika przedszkolna...*, s. 379.

¹⁹ M. Wolicki, *Rozwój i wychowanie dziecka...*, s. 423.

²⁰ J. Szymołon, *Rola rozwoju moralnego i religijnego w procesie wychowania*, „Studia nad Rodziną” 12 (2008) nr 1-2 (22-23), s. 239.

²¹ E. Rydz, *Znaczenie wczesnego wychowania dla pełnego rozwoju osoby*, w: *Katolickie wychowanie dziecka. Rodzina – przedszkole – Kościół*, red. A. Kiciński, M.L. Opiela, Lublin 2016, s. 31.

²² Zob. tamże, s. 32-33.

między człowiekiem i światem, a także utrzymać stan równowagi wewnętrznej (J.P. Sartre), jest wyrazem potrzeb człowieka i próbą rozwiązania jego problemów egzystencjalnych (Z. Zdybicka). Instynkt religijny człowieka jest funkcją jego natury rozumnej, tak jak oddychanie jest funkcją natury biologicznej organizmu (J. Pastuszka). Przejawia się on w pragnieniu szczęścia, poszukiwaniu prawdy, dążeniu do doskonałości, poszukiwaniu oparcia i Absolutu (Makselon). Wychowanie religijne stanowi szczególny element wychowania człowieka²³. Ze względu na związek religijności z życiem psychicznym osoby jest ona także przedmiotem badań psychologicznych.

Czesław Walesa, jeden z badaczy dynamiki rozwojowej religijności człowieka stwierdza, że religijność pojawia się i rozwija w sprzyjających warunkach (wewnętrznych i zewnętrznych), przybierając różne formy, odpowiednio do poszczególnych okresów rozwojowych²⁴. W literaturze z zakresu psychologii rozwojowej spotyka się kilka grup opinii dotyczących religijności dziecka, które wskazują, iż:

1. religijność jest właściwością daną dziecku od samego początku – szczególna wrodzona dyspozycja, która sprawia, że dziecko jest wrażliwe i otwarte na świat niewidzialny;
2. religijność jest wynikiem oddziaływań zewnętrznych – aktualizuje się w kontakcie dziecka z osobami najbliższymi, w dostarczaniu mu odpowiednio dostosowanych do jego mentalności wiadomości religijnych, ukazywaniu wartości religijnych oraz przyzwyczajaniu go do wykonywania pewnych elementarnych praktyk religijnych nie tylko przez celowe zabiegi wychowawcze skierowane wprost do niego, ale sposób i charakter wzajemnych oddziaływań rodziców między sobą;
3. istnieje u dziecka religijna gotowość, która rozwija się przez religijne oddziaływania – podstawowym mechanizmem rozwoju religijności jest tendencja do wprowadzania w atmosferę religijną ze strony wierzących rodziców oraz do uczestniczenia ze strony dziecka²⁵.

Ksiądz Jerzy Szymoń, analizując rolę rozwoju moralnego i religijnego w procesie wychowania, wskazuje, że religijność, podobnie jak moralność, kształtuje się w warunkach społecznych interakcji. „Włączona w całokształt oddziaływań wychowawczych wpływa na wynik dokonywanych przez człowieka ocen i wyborów. W złożonych sytuacjach życiowych normatywny system religijny dostarcza dodatkowych istotnych uzasadnień dla przyjętej na bazie systemu moralnego odpowiedniej linii postępowania. [...] Wspólnym punktem odniesienia dla norm zawartych w religii chrześcijańskiej i norm moralnych jest godność

²³ N.M. Ruman, *Wychowanie religijne dziecka*, http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/Wychowanie_religijne_dziecka [dostęp: 17.12.2022].

²⁴ Por. Cz. Walesa, *Rozwój religijności człowieka*, t. 1: *Dziecko*, Lublin 2005, s. 6.

²⁵ Zob. M. Tatala, *Rozwój religijności dziecka przedszkolnego*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” 205 (1999), s. 24-25.

człowieka. Uzasadnieniem tej godności w świetle religii jest fakt stworzenia człowieka na obraz i podobieństwo Boże²⁶.

Ważnym wskazaniem dla moralno-religijnego wychowania dziecka jest wykorzystanie przez psychologów religii fenomenu związku religijności z życiem psychicznym osoby „jako specyficznej potrzeby, pełniącej w życiu psychicznym człowieka szereg ważnych funkcji. Można do nich między innymi zaliczyć:

- ◆ porządkowanie dynamicznych i plastycznych struktur życia psychicznego,
- ◆ umożliwianie rozwoju psychiczno-duchowego,
- ◆ dostarczanie poczucia bezpieczeństwa,
- ◆ wzmacnianie wrażliwości,
- ◆ podnoszenie samooceny,
- ◆ pomoc w odkrywaniu życiowych celów, wartości i sensu²⁷.

Jednym z celów wychowania religijnego w rodzinie jest prawidłowe ukształtowanie sumienia, przy czym religijność stanowi naturalne zaplecze dla rozwoju moralnego. Proces ten rozpoczyna się od pierwszych lat życia dziecka, kiedy to rodzice stanowią dla niego podstawowe kryterium moralności. Pod ich wpływem i w oparciu o ich autorytet dziecko kształtuje swoje sumienie na zasadzie naśladowania. Stopniowo rozwija się wtedy świadomość moralna dziecka, gdy doświadcza, jakie jego czynności wywołują pochwałę rodziców bądź naganę. Potem te działania rodziców mogą być wspierane przez edukację w przedszkolu. Dziecko przedszkolne szybciej przyswaja sobie pojęcia i normy moralne niż postawy i zachowania moralne. Wie, co jest dobre, a co złe, ale potrzebuje kierowania – nie zdaje sobie sprawy z pełnej wartości moralnej czynów²⁸.

Ważnym zadaniem wychowania moralnego jest rozwijanie postaw miłości i miłosierdzia, które wyrażają się w życiu w relacjach do siebie i innych oraz w praktycznych zachowaniach. Mogą one być rozwijane i utrwalane przez kultywowanie tradycji i uczynki miłosierdzia. Dlatego od wczesnych lat wychowanie dziecka powinno zmierzać do uwrażliwiania na dostrzeganie w świecie śladów miłości Pana Boga i ludzi, przyjmowania i odpowiadania na nią oraz wyrażania wdzięczności za okazywaną miłość. Dzieci mogą poznawać znaczenie pojęcia „miłosierdzie” i sposoby okazywania go człowiekowi przez Pana Boga na przykład w sytuacji choroby i biedy materialnej czy moralnej. Ważne jest także miłosierdzie wobec siebie i innych, którzy zawinili. Ma ono wymiar postawy chrześcijańskiej prowadzącej do przebaczenia i nawrócenia. Wczesne kształtowanie postawy i cnoty miłosierdzia – jako relacji z Bogiem i ludźmi we wzajemnej wymianie miłości i dobra z motywu wiary – powinno dokonywać się w sferze emocjonalnej, poznawczej oraz zachowań w pełnym kontekście sprawności moralnych²⁹.

²⁶ J. Szymołon, *Rola rozwoju moralnego i religijnego...*, s. 242-243.

²⁷ Tamże, s. 240.

²⁸ Zob. W. Rodzewicz, *Funkcja rodziny w kształtowaniu pojęć i postaw religijnych dzieci*, „Studia Elbląskie” 1 (1999), s. 159-160.

²⁹ Zob. M.L. Opiela, *Kształtowanie postawy miłosierdzia w koncepcji pedagogicznej Edmunda*

Elżbieta Rydz, analizując rozwój religijności dziecka w wieku przedszkolnym, wskazuje na psychologiczne podstawy, które go warunkują, ale także są wskazaniem możliwości i potrzebę zastosowania ich w procesie wczesnego wychowania. „Dzieci przedszkolne garną się do religii, a takie cechy jak:

- ♦ łatwość tworzenia i przyjmowania znaczeń symbolicznych,
- ♦ zainteresowanie przyczyną sprawczą i celową otaczającego świata (dlaczego?),
- ♦ upodobanie do wszystkiego, co niezwykle i cudowne (kochają bajki),
- ♦ poszukiwanie samopotwierdzenia i swojej pozycji w rodzinie

uzdalniają je do głębszych przeżyć religijnych oraz sakramentalnej inicjacji”³⁰.

Tym samym zyskuje potwierdzenie przyjęte w pedagogii katolickiej wprowadzanie osoby od najmłodszych lat w rozwój religijności poprzez wskazane wyżej dziedziny, adekwatnie do jej możliwości i potrzeb rozwojowych na danym etapie życia. Uwzględnianie ważności wczesnego wychowania dla pełnego, integralnego rozwoju osoby wymaga wykorzystania możliwości liturgii i jej inicjacyjnego wymiaru dla integralnego rozwoju i wychowania.

WYCHOWAWCZY WYMIAR LITURGII I JEJ INICJACYJNY ASPEKT W INTEGRALNYM ROZWOJU I WYCHOWANIU CZŁOWIEKA

Konstytucja soborowa *Sacrosanctum concilium* wskazuje na wychowawczy wymiar liturgii, wzywając do troski „o liturgiczne wychowanie przez czynny udział wiernych, tak wewnętrzny, jak i zewnętrzny, stosownie do ich wieku, stanu, rodzaju życia i stopnia kultury religijnej”³¹. Bardzo ważne jest, by ujmować i przeżywać „liturgię i jej inicjacyjny wymiar w autentycznych realiach życia. Takie ujęcie nie ogranicza liturgii jedynie do wymiaru intelektualnego i kultycznego, lecz otwiera na inne możliwości inicjacyjne o charakterze wychowawczym, edukacyjnym i kulturotwórczym”³².

Wychowanie moralne i religijne stanowi integralną część całego procesu wychowania, co znajduje wyraz i podstawy dla właściwego rozwoju dziecka w psychologii. Z psychologicznego punktu widzenia religijność, jako osobowa i pozytywna relacja do Boga, realizuje się poprzez następujące dziedziny:

1. Świadomość religijną – u dziecka przedszkolnego obejmuje: wiadomości, pojęcia, wiedzę, rozumienie, umiejętności i poglądy. Przejawia się ona w pytaniach, modlitwie, zabawach. Jej poziom uzależniony jest od pozio-

Bojanowskiego, w: *Miłosierdzie w edukacji i poradnictwie psychologiczno-pastoralnym*, red. G. Janikula, B.J. Soiński, Poznań 2014 (Edukacja. Teologia i dialog 10), s. 36-39.

³⁰ E. Rydz, *Psychologiczne podstawy kształtowania się religijności dzieci w wieku przedszkolnym*, „Przegląd Homiletyczny” 7 (2003), s. 220; zob. Cz. Walesa, *Religijność dzieci przedszkolnych*, „Życie i Myśl” 8/9 (1980), s. 58-75 i 10 (1980), s. 66-78.

³¹ Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje* (tekst polski), Poznań 1986 [dalej: KL], 19.

³² *Inicjacja liturgiczna*, red. A. Sielepin, J. Superson, Kraków 2011, s. 8.

mu religijności środowiska rodzinnego. Świadomość religijna uwrażliwia je na tajemnicę, znaki religijne, symbole i metaforę.

2. Uczucia religijne – dziecko cztero-, pięcio- i sześćoletnie może przejawiać liczne uczucia religijne, które charakteryzują się, podobnie jak cała sfera emocjonalno-uczuciowa u dzieci: żywością, intensywnością, małą przeczutnością uwagi, typową dla swego wieku.
3. Decyzje religijne – przyjmują postać prostych, sięgających w niedaleką przyszłość planów i postanowień. Na przykład dzieci odpowiednio zachęcane przez dorosłych „zbierają” dobre uczynki w czasie Adwentu i Wielkiego Postu, podejmują decyzje o modlitwie w pewnych intencjach. Cel decyzji jest wyznaczany najczęściej przez osoby dorosłe i nie wystawia na próbę możliwości czy kompetencji dziecka. Dorosli dostarczają środków do jego zrealizowania, a sukces jest zachętą do podejmowania kolejnych dziecięcych decyzji. Uczy wytrwałości, wiary w siebie i powoli wykształca się prosta forma odpowiedzialności za podjęte zadanie.
4. Więź ze wspólnotą osób wierzących – realizuje się przede wszystkim w rodzinie, m.in. podczas wspólnych modlitw, chrześcijańskiego spędzania niedziel i świąt, uroczystości rodzinnych. Wszystkie formy aktywności religijnej małego dziecka mają kontekst społeczny i są uwarunkowane mechanizmami ludzkiego współżycia z dorosłymi. Więź dziecka ze wspólnotą osób wierzących przejawia się także poza rodziną podczas wspólnego uczestniczenia w liturgii, w lekcjach religii i innych spotkaniach.
5. Praktyki religijne – u dzieci przedszkolnych są często naśladowcze i rytualistyczne, ale i wówczas ujawnia się w nich powaga całościowego zaangażowania. Do najczęstszych praktyk tego okresu należy modlitwa. Czynniki motywacyjne są tu ważniejsze niż sama umiejętność modlenia się. Biorą też udział w kulcie publicznym, w różnych nabożeństwach, najczęściej w liturgii eucharystycznej. Przy odpowiednim poziomie organizacji, wzbudzonej motywacji i w atmosferze ogólnego zaangażowania uczestniczenie dzieci w liturgii bywa sensowne, zintegrowane i zsynchronizowane z aktywnością innych ludzi.
6. Moralność religijną – u dziecka przedszkolnego kształtuje się w ten sposób, że jego słuszności lub niesłuszności czynów, motywy ich spełniania oraz uzasadnienia swego postępowania są coraz bardziej przeniknięte zasadami relacji do Boga. Kształtowanie moralności religijnej dziecka polega na zapoznawaniu go z pojęciem dobra i zła, uwrażliwianiu na intencje innych ludzi, rozbudzaniu gotowości do czynienia dobra innym oraz do zadośćuczynienia w wypadku wyrządzenia krzywdy (przeproszenie) w atmosferze akceptacji, dialogu z dzieckiem.
7. Doświadczenia religijne – u dziecka przedszkolnego są to szczególne momenty, w których dziecko odczuwa namacalną, realną obecność Boga w swoim życiu, zachodzące najczęściej w połączeniu z różnymi wyda-

rzeniami (chorobami, niebezpieczeństwami i śmiercią), dotyczącymi ludzi najbliższych.

8. Formy wyznania wiary – dziecko biorąc udział w zajęciach przedszkola spontanicznie daje świadectwo swojej wiary – intensywną i głęboką relację do Boga wyraża twórczo w zabawach polegających na odgrywaniu i naśladowaniu scen liturgicznych (zabawy tematyczne), budowaniu np. kościoła (zabawy konstrukcyjno-tematyczne) czy w działalności artystycznej (rysunki, śpiewanie piosenek o tematyce religijnej), uczestniczeniu w przedstawieniach dziecięcych inscenizujących treści biblijne³³.

Bardzo ważne jest zatem, aby wychowanie liturgiczne, jako element wspomaganie integralnego rozwoju osoby, było podejmowane jak najwcześniej w wymienionych wyżej dziedzinach. Podkreśla się bowiem, „że dzieci w dziedzinie duchowej tracą bardzo dużo, jeżeli całymi latami spotykać się będą stale w Kościele z elementami dla nich prawie niezrozumiałymi. Współczesna psychologia w sposób przekonywujący wykazuje, że religijne przeżycia w okresie niemowlęstwa i wczesnego dzieciństwa wywierają głęboki wpływ na formację dzieci, dzięki wyjątkowej chłonności religijnej, jaką się one odznaczają”³⁴.

Inicjacyjny wymiar liturgii wpisuje się w proces chrześcijańskiego wtajemniczenia, który „dokonuje się przez trzy sakramenty: chrzest, który jest początkiem nowego życia, bierzmowanie, które jest jego umocnieniem, i Eucharystię, która karmi ucznia Ciałem i Krwią Chrystusa, by przekształcić go w Niego”³⁵. Przyjęła się powszechna praktyka chrztu dzieci, którym udziela się kolejnych sakramentów inicjacyjnych w kilkuletnich odstępach czasu. Wtajemniczenie chrześcijańskie jest procesem trwającym przez całe życie, stąd wymiar inicjacyjny posiada cała liturgia, nie tylko sakramenty chrześcijańskiego wtajemniczenia, ale również wszystkie pozostałe sakramenty i wszystkie inne czynności liturgiczne³⁶. Dlatego jasno podkreśla się, że „Kościół, który chrzci niemowlęta i pokłada ufność w darach udzielonych przez ten sakrament, ma obowiązek czuwać, aby ochrzczeni wzrastali w łączności z Chrystusem i z braćmi. Znakiem i dowodem tej łączności jest uczestnictwo w uczcie eucharystycznej. Do tego uczestnictwa należy dzieci przygotowywać i wprowadzić w jego głębsze znaczenie. Formacji liturgicznej i eucharystycznej nie należy oddzielać od pełnego wychowania humanistycznego i chrześcijańskiego; byłoby nawet szkodliwe, gdyby formacja liturgiczna była pozbawiona takiej podstawy”³⁷.

³³ Por. E. Rydz, *Psychologiczne podstawy kształtowania się religijności...*, s. 220-225.

³⁴ Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci* (01.11.1973), 2, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/kongregacje/kkultu/dyrektorium_dzieci_01111973 [dostęp: 29.09.2023].

³⁵ Kongregacja Nauki Wiary, *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994, 1275.

³⁶ Zob. H.J. Sobeczko, *Inicjacyjny wymiar liturgii*, w: *Inicjacja liturgiczna*, red. A. Sielepin, J. Superson, Kraków 2011, s. 9-25.

³⁷ *Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci*, 8.

Praca wychowawcza wśród najmłodszych powinna zmierzać do tego, by i oni zostali wprowadzeni w uczestnictwo w liturgicznych obrzędach, zwłaszcza związanych z Eucharystią. Dlatego zachęca się rodziców, wychowawców, „aby dzieci już wówczas, kiedy mają jakieś pojęcie o Bogu i sprawach Bożych, zgodnie z wiekiem i rozwojem osobowym przeżyły również wartości ogólnoludzkie, w jakie obfituje sprawowanie Eucharystii. Należą do nich: działanie we wspólnocie, powitanie, umiejętność słuchania, proszenie o przebaczenie i udzielanie go, wyrażanie wdzięczności, przeżywanie ze zrozumieniem czynności symbolicznych uczy przyjaźni, uroczystych obchodów”³⁸.

Dla integralnego rozwoju i wychowania dziecka w wieku przedszkolnym, szczególnie tego, które zostało ochrzczone w niemowlęctwie, bardzo ważny jest udział w liturgii, zgodnie z jego możliwościami i potrzebami rozwojowymi, jakie wskazują psychologiczne podstawy rozwoju religijności. Jest to możliwe do realizacji, gdyż „ideą inicjacji jest wprowadzanie młodszych przez starszych, niedoświadczonych przez doświadczonych, niewtajemniczonych przez wtajemniczonych”³⁹. Natomiast cel inicjacyjny w liturgii realizuje się poprzez „widzialne znaki, jakimi posługuje się święta liturgia na oznaczenie niewidzialnych rzeczywistości Bożych, które zostały wybrane przez Chrystusa lub przez Kościół. Dlatego nie tylko podczas czytania tego, «co zostało napisane dla naszego pouczenia» (Rz 15,4), lecz także wtedy, gdy Kościół modli się, śpiewa lub działa, wiara uczestników wzrasta, a dusze wznoszą się ku Bogu, aby Mu oddać duchowy hołd i otrzymać obfitszą łaskę”⁴⁰. Są to zatem przystępne dla dziecka formy, poprzez które razem ze swymi bliskimi i innymi uczestnikami wspólnoty liturgicznej przeżywa ją z pełnym zaangażowaniem, właściwą sobie prostotą i możliwościami.

Ważne jest wsparcie rodziny w przygotowaniu dziecka do aktywnego uczestnictwa w liturgii, a charakter inicjacyjny w odniesieniu do życia liturgicznego ma katecheza. Wskazuje się, iż „ścisły związek między katechezą i liturgią podkreśla program katechezy w Polsce, skierowany przede wszystkim do dzieci i młodzieży, który wiele uwagi poświęca wychowaniu liturgicznemu już w katechezie przedszkolnej, a ta ma wprowadzać w rozumienie podstawowych znaków i czynności liturgicznych oraz wprowadzać do uczestnictwa w liturgii. Jeszcze bardziej wychowanie liturgiczne zostaje dowartościowane w dalszych etapach, gdy ma miejsce katecheza inicjacji w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii. Wychowanie liturgiczne ma pomóc w pełniejszym przeżywaniu roku liturgicznego w łączności z podejmowanymi prawdami biblijnymi oraz w głębszym doświadczaniu rzeczywistości sakramentalnej”⁴¹.

³⁸ Tamże, 9.

³⁹ J. Mastalski, *Pedagogiczne „wektory” wskazujące kierunki wspomagania ludzkiego rozwoju w kontekście inicjacji wychowawczej*, w: *Inicjacja liturgiczna*, red. A. Sielepin, J. Superson, Kraków 2011, s. 224.

⁴⁰ KL, 33.

⁴¹ N.M. Ruman, *Wychowanie liturgiczne, do modlitwy dziecka*, http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php?title=Wychowanie_liturgiczne,_do_modlitwy_dziecka&oldid=304 [dostęp: 07.01.2023].

Zarówno w działaniach formacyjnych, jak i w teoretycznych analizach podkreśla się, jak „bardzo ważny jest czynny udział dziecka w liturgii wraz z rodzicami. Dotyczy to różnych świąt i nabożeństw kościelnych. Szczególne przeżycia religijne dzieci wiążą się ze świętami Bożego Narodzenia, Wielkanocy, Matki Bożej Gromniczej, z okresem Wielkiego Postu, względnie Adwentu, zwłaszcza przeżycia Środy Popielcowej, Drogi Krzyżowej czy dni poświęconych zmarłym. Niezapomniane przeżycia pozostają w dziecku w czasie procesji, sypania kwiatów i noszenia świec czy lampionów”⁴².

Wychowanie religijne i liturgiczne w rodzinie może wspierać przedszkole realizujące swe zadania w pedagogii katolickiej, wpisując je w całość wspomaganie integralnego rozwoju dzieci przez integralne wychowanie. Przykładem jest koncepcja E. Bojanowskiego, który odwołując się do natury, religii i historii polecał w przedszkolach kultywować zwyczaje i obrzędy, w których zawarta jest harmonia tego, co zmysłowe, z tym, co duchowe. Wpisane w program wychowania i metodykę jego realizacji są one najlepszą drogą przekazu i urzeczywistniania wartości wyższych, bo dają możliwość ich poznawania przez dzieci, uświęcania codzienności i wyrażania w nich uczuć religijnych i patriotycznych. Poprzez to uczestnictwo w bogatej w treści obrzędowości dzieci mogą uczyć się w najbardziej przystępny dla siebie sposób trudnych prawd ważnych dla całego życia. W tym celu zostały opracowane podstawy teoretyczne i materiały metodyczne⁴³.

W pedagogice podkreśla się źródła inicjacji jako znaczące dla wspomaganie rozwoju dzieci. Są nimi: zdrowa kultura, mocno zakorzeniona tradycja, żywa religia. Podkreśla się też rolę dorosłych w ich właściwym zastosowaniu. „Inicjacja jest znacząca, jeśli wiąże się z wtajemniczeniem, wprowadzeniem w coś, co jest autentycznie uważane za ważne przez rodziców i inne autorytety. Jeśli wtajemniczenie przemienia się w martwą tradycję, nieznaczący obyczaj – traci swoją wychowawczą moc. Obecnie w wielu wypadkach tradycyjne inicjacje przemieniają się w taki właśnie pusty rytuał, a odpowiedzialna jest za to słaba kondycja kultury, religii i rodziny. Współczesna kultura masowa nie dostarcza pozytywnych wzorców inicjacji, a moc wychowawcza religii słabnie (jeśli dorośli, z którymi dziecko jest związane, traktują jej przesłanie z przymrużeniem oka). Znaczenie inicjacji religijnych dla rozwoju dziecka w dużej mierze uzależnione jest od tego, czy dorośli swoim własnym życiem i przykładem pokazują dziecku, jak ważne są wartości, w które te inicjacje wprowadzają. Na gruncie inicjacji pedagogika odgrywa ogromną rolę, bowiem wskazuje konkretne przestrzenie wspomaganie ludzkiego rozwoju. Dzisiejszy człowiek potrzebuje szczególnej pomocy, aby nie zagubić w świecie cywilizacyjnego postępu tego, co najważniejsze – ludzkiej godności”⁴⁴.

⁴² W. Rodzewicz, *Funkcja rodziny w kształtowaniu pojęć...*, s. 161.

⁴³ Zob. *Pedagogia integralnego rozwoju i edukacji w koncepcji pedagogicznej bł. Edmunda Bojanowskiego. Podstawy teoretyczne i materiały metodyczne*, red. M.L. Opiela, Lublin 2022.

⁴⁴ J. Mastalski, *Pedagogiczne „wektory”...*, s. 226.

Właściwe wykorzystanie przez rodziców i wychowawców dzieci w wieku przedszkolnym wychowawczego wymiaru liturgii i jej inicjacyjnego aspektu dla rozwoju dziecka wymaga uzasadnienia i świadomości ich znaczenia. Chodzi bowiem o konieczność troski od najmłodszych lat o takie wychowanie dziecka, by w przyszłości, postępując we własnym integralnym rozwoju, w pełni urzeczywistniał się jego potencjał osobowy. „Człowiek rozwijający się integralnie to człowiek zdolny do samostanowienia (o sobie i o swoich relacjach z innymi) dzięki rozwojowi intelektu, emocji i woli, rozwojowi pozwalającemu przekraczać siebie w stronę wartości duchowych”⁴⁵.

Takie rozumienie kierunku rozwoju wynika z ideału człowieczeństwa opartego na określonej antropologii. „Przyjęcie jako ideału wychowania osoby ludzkiej, istoty fizyczno-psychiczno-duchowej, której przysługuje bezwarunkowa godność, oznacza, iż wspieranie jej rozwoju powinno przebiegać harmonijnie we wszystkich (fizycznym, psychicznym i duchowym) wymiarach, prowadząc do coraz pełniejszego ich scalania, a tym samym wewnętrznej integralności człowieka”⁴⁶. Służą temu oddziaływania wychowawcze w rodzinie i przedszkolu, tym bardziej jeżeli dopełnione są przykładem życia osób dorosłych, który harmonizuje (w ich relacjach, działaniach i emocjach) z wymiarem fizyczno-psychiczno-duchowym oraz uczestnictwem w liturgii pozwalającym dążyć wspólnie do osobowej doskonałości.

ZAKOŃCZENIE

Analiza podjętego tematu w kontekście współczesnych wyzwań prowadzi do wniosku, że w sytuacji rosnącej sekularyzacji i wobec moralnego chaosu wspomaganie od najmłodszych lat integralnego rozwoju osoby w pedagogii katolickiej może pomóc w odrodzeniu wychowania. Takie podejście może i powinno umożliwić twórczy powrót do tego, co podstawowe i sprawdzone w tradycyjnych formach, opartych na antropologii chrześcijańskiej, służących integralnemu wychowaniu i wprowadzaniu dziecka w świat wartości, życie nimi i ich urzeczywistnianie w harmonii i braterstwie. Dzięki trosce o pełny rozwój dziecka w wymiarze cielesno-duchowym, z uznaniem duchowości za wymiar najwyższy, z wykorzystaniem wiedzy i inicjacyjnego wymiaru liturgii, otrzyma ono to, czego najbardziej i koniecznie potrzebuje dla życia i szczęścia. To miłość, osobowe więzi i hierarchia wartości obejmująca całe ich spektrum – od podstawowych po nadprzyrodzone, w których odkrywa sens i cel swego życia oraz środki do jego osiągnięcia.

Dostęp do przedszkoli katolickich może posłużyć kształtowaniu na mocnym fundamencie wartości i tradycji silnych osobowości o kompetencjach odpowiadających realnej rzeczywistości indywidualnej i społecznej. Rodzice mają prawo

⁴⁵ K. Olbrycht, *O pedagogicznych konsekwencjach...*, s. 20.

⁴⁶ Tamże, s. 16-17.

do zapewnienia dzieciom edukacji moralnej i religijnej zgodnie ze swoimi przekonaniem. Wybierając dla swojego dziecka styl wychowania czy przedszkole, w którym wychowanie jest oparte na pedagogii katolickiej, dokonują jednocześnie wyboru systemu wartości, z którym się identyfikują, albo co najmniej go akceptują i zgodnie z nim pragną wychowywać dziecko.

Na tym etapie edukacji zarówno rodzice, jak i wychowawcy podejmują moralną odpowiedzialność za wspomaganie integralnego rozwoju dziecka przez integralne wychowanie zgodne z naturą człowieka i prawem Bożym. Opierając się na biblijnej wizji człowieka, która ujmuje go w sposób całościowy i realistyczny, a jednocześnie uwzględnia wewnętrzne i zewnętrzne uwarunkowania jego rozwoju, należy od wczesnych lat zadbać o wprowadzenie dziecka na tę drogę, by w przyszłości było zdolne przejąć odpowiedzialność za własne *życie* i dążyć do doskonałości, budując osobowe relacje z Bogiem i ludźmi oraz twórczo i odpowiedzialnie działając w *świecie*.

BIBLIOGRAFIA

- Grocholewski Z., *Integralne wychowanie według bł. Edmunda Bojanowskiego*, w: *Służyć i wychowywać do miłości*, red. M.L. Opiela, A. Smagacz, S. Wilk, Lublin 2009, s. 17-37.
- Guardini R., *Bóg daleki, Bóg bliski*, tłum. J. Koźbiał, Poznań 1991.
- Hildebrand von D., *Serce. Rozważania o uczuciowości ludzkiej i uczuciowości Boga-Człowieka*, tłum. J. Koźbiał, Poznań 1985.
- Kodeks prawa kanonicznego* (przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu), Poznań 2008.
- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci* (01.11.1973), 2, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/kongregacje/kkultu/dyrektorium_dzieci_01111973 [dostęp: 29.09.2023].
- Kongregacja Nauki Wiary, *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.
- Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje* (tekst polski), Poznań 1986.
- Krasnodębski M., *Antropologiczne podstawy pedagogiki integralnej*, w: *Wychowanie integralne w edukacji katolickiej. Idee – twórcy – instytucje*, red. M.L. Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, Lublin 2014, s. 23-24.
- Maryniarczyk A., *Antropologiczne podstawy wychowania w przedszkolu katolickim. Kogo, dlaczego, w jakim celu wychowywać?*, w: *Katolickie wychowanie dziecka*, red. A. Kiciński, M.L. Opiela, Lublin 2016, s. 11-23.
- Mastalski J., *Pedagogiczne „wektory” wskazujące kierunki wspomagania ludzkiego rozwoju w kontekście inicjacji wychowawczej*, w: *Inicjacja liturgiczna*, red. A. Sielepin, J. Superson, Kraków 2011, s. 223-240.
- Olbrycht K., *O pedagogicznych konsekwencjach rozumienia rozwoju integralnego*, „Fides et Ratio” 34 (2018) nr 2,, s. 7-27.

- Opiela M.L., *Integralna pedagogika przedszkolna w systemie wychowania Edmunda Bojanowskiego. Kontynuacja i zmiana*, Lublin 2013.
- Opiela M.L., *Wychowanie integralne w rozwoju i w życiu człowieka w koncepcji bł. Edmunda Bojanowskiego*, w: *Wychowanie integralne w teorii i w praktyce pedagogicznej*, red. D. Bis, M.L. Opiela, Lublin 2013, s. 141-159.
- Opiela M.L., *Kształtowanie postawy miłosierdzia w koncepcji pedagogicznej Edmunda Bojanowskiego*, w: *Miłosierdzie w edukacji i poradnictwie psychologiczno-pastoralnym*, red. G. Janikula, B.J. Soiński, Poznań 2014 (Edukacja. Teologia i dialog 10), s. 29-40.
- Opiela M.L., *Znaczenie wczesnej edukacji w integralnym rozwoju i wychowaniu osoby – wymiar indywidualny i wspólnotowy w: Nieoceniona wartość osoby. 25 lat Wspólnoty Wiara i Światło w Bochni*, red. A. Jasnos, M.L. Opiela, Lublin 2018, s. 115-130.
- Opiela M.L., *Znaczenie liturgii w procesie integralnego rozwoju człowieka. Liturgika a pedagogika*, w: *Liturgia w relacji do nauk pozateologicznych*, red. W. Pałęcki, A. Megger, Lublin 2020 (Studia Liturgiczne 16), s. 11-30.
- Opiela M.L. (red.), *Pedagogia integralnego rozwoju i edukacji w koncepcji pedagogicznej bł. Edmunda Bojanowskiego. Podstawy teoretyczne i materiały metodyczne*, Lublin 2022.
- Rodzewicz W., *Funkcja rodziny w kształtowaniu pojęć i postaw religijnych dzieci*, „Studia Elbląskie” 1 (1999), s. 151-163.
- Ruman N.M., *Wychowanie religijne dziecka*, http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/Wychowanie_religijne_dziecka [dostęp: 17.12.2022].
- Ruman N.M., *Wychowanie liturgiczne, do modlitwy dziecka*, http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php?title=Wychowanie_liturgiczne_do_modlitwy_dziecka&oldid=304 [dostęp: 07.01.2023].
- Rydz E., *Psychologiczne podstawy kształtowania się religijności dzieci w wieku przedszkolnym*, „Przegląd Homiletyczny” 7 (2003), s. 213-226.
- Rydz E., *Znaczenie wczesnego wychowania dla pełnego rozwoju osoby*, w: *Katolickie wychowanie dziecka. Rodzina – przedszkole – Kościół*, red. A. Kiciński, M.L. Opiela, Lublin 2016, s. 25-35.
- Sielepin A., Superson J. (red.), *Inicjacja liturgiczna*, Kraków 2011.
- Sobeczko H. J., *Inicjacyjny wymiar liturgii*, w: *Inicjacja liturgiczna*, red. A. Sielepin, J. Superson, Kraków 2011, s. 9-25.
- Szymoła J., *Rola rozwoju moralnego i religijnego w procesie wychowania*, „Studia nad Rodziną” 12 (2008) nr 1-2 (22-23), s. 231-248.
- Tatala M., *Rozwój religijności dziecka przedszkolnego*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” 205 (1999): Prace psychologiczne 7.
- Walesa Cz., *Religijność dzieci przedszkolnych*, „Życie i Myśl” 8/9 (1980), s. 58-75 i 10 (1980), s. 66-78.
- Walesa Cz., *Rozwój religijności człowieka*, t. 1: *Dziecko*, Lublin 2005.
- Wolicki M., *Rozwój i wychowanie dziecka w wieku przedszkolnym*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 17 (2008), s. 415-427.